

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1976.3.06>

T. ROSENBERG

LÕUNA-EESTI MÕISATE ÜLEMINEKUST PALGATÖÖJÕU KASUTAMISELE 1866. AASTA RINGKÜSITLUSE ANDMEIL

Feodaalse ja kapitalistliku formatsiooni piirjooneks Eestis on 19. sajandi 60-ndad aastad. Põllumajanduses valitsesid tollal üleminekuajale iseloomulikud nähtused — uute, domineerima pääsenud kapitalistlike tootmissuhete kõrval säilis nendega kohandudes ning põimudes vana, teoorjusliku majandussüsteemi jooni. Mõisamajanduse vajaduste ja talurahva klassivõitluse survel oli 1849. aastal Liivimaal (väheoluliste muudatustega uuesti 1860. aastal) ja 1865. aastal Saaremaal kehtestatud uued agraar-seadused, mis soodustasid raharendile siirdumist ja talude päriseksostmist. Kapitalistlike tootmissuhete juurdumist kiirendas teoorjuse keelamine 1868. aastal.

Seni on meie ajaloolased piirdunud üleminekusüsteemi üldise käsitlusega, vaatlemata selle arenemist piirkonniti või eri mõisamajandirühmade kaupa. Viimane nõuaks hoopis teist laadi statistilist materjali kui see, millega uurijad on opereerinud.¹ Mõisamajanduse kapitalistlikku evolutsiooni Lätis, kus olud väga paljuski sarnanesid Eesti omadega, on uurinud läti nõukogude ajaloolased, eriti M. Kozin.² Eesti ajaloolased (eeskätt A. Traat ja J. Kahk³) on rohkem tähelepanu pööranud üleminekuperioodi algusele, 1840. aastatele, üleminekuperioodi majanduslikku mehhanismi alates 1860. aastaist pole aga seni uuritud. Allikate vähesusest või andmete puudulikkusest johtuvalt ei ole mõisamajanduse evolutsiooni käsitledes lähitud mingi piirkonna sotsiaal-majanduslikust struktuurist, vaid eelkõige on uuritud mõisamajanduse arenemise tingimusi (maavalduse olemust, maakasutust jms.).

Küllalt ülevaatliku, analüütilise ja esindusliku läbilõike mõisamajanduse sotsiaal-majanduslikust struktuurist ning kapitalismi arenemisest Liivimaa kubermangu Eesti osas annavad Liivimaa Maanõunike Kollegiumi 1866. aasta ringküsitluse materjalid. Ajalookirjanduses on neid seni väga vähe kasutatud. Ringküsitluse andmete läbitöötamise lõpetasid korraldajad juba 1871. aastal, kuid jätsid tulemused avaldamata, sest

¹ J. Kahk, A. Vassar, Lenini õpetus kapitalismi arenemise kahest teest põllumajanduses ja mõningaid Eesti agraraajaloo probleeme. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused» 1970, nr. 2.

² Очерки экономической истории Латвии 1860—1900. Под ред. М. Козина. Рига, 1972.

³ A. Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847. aastal. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria» 1957, nr. 2; J. Kahk, Eesti ala kroonumõisate rendidokumentatsioon kui allikmaterjal feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodi alguse (1840-ndate aastate) majanduslike protsesside uurimiseks. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused» 1972, nr. 2.

1873. aastal pidi Liivimaal toimuma üldine rahvaloendus ja peaaegu samal ajal ka maamaksureform, mis töötasid anda täielikumad ja täpsemad agrarstatistilist materjali. Seetõttu kasutati 1866. aasta ankeedi andmeid esialgu vaid ametkondlikuks tarbeks ning alles 1881. aastal avaldati äärmiselt üldisel kujul ankeedi need osad, mis puudutasid mõisate kogupindala ning kõlvikute suurust.⁴ Mõisate sotsiaal-majanduslikku struktuuri iseloomustavad andmed aga jäidki avaldamata, sest see ei vastanud rüütelkonna huvidele.

Mõningaid algallikatest pärinevaid 1866. aasta ringküsitlese üldandmeid mõisate rendisuhete, põllutöomasinate ja täiustatud inventari kasutuselevõtu ning mõisatööliste palga iseloomu kohta Liivimaa Läti osas on kasutanud läti nõukogude ajaloolased.⁵

*

Et saada andmeid kubermangu mõisate majandamise kohta 1865/1866. majandusaastal, saatis Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi statistikabüroo 1867. aasta algul kõigile era-, linna-, rüütelkonna-, kiriku- ja kroonumõisatele trükitud küsitluslehed. Enamik neist laekus statistikabüroole 1867. aasta esimesel poolel, üksikud alles 1868. aasta alguseks, osa mõisaid jättis hoopis vastamata. Liivimaa kubermangu Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Saaremaa maakonna mõisate ankeedivastuseid säilitatakse kihelkondade kaupa toimikutesse koondatuna Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Kesk- arhiivis Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi statistikabüroo fondis.⁶ Maakondade ja mõisate esindatust küsitluses kajastab tabel 1.

8-leheküljeline ankeet sisaldab peale üldandmete (mõisa asukoht, mõisaomaniku, rentniku või valitseja seisus ja nimi) 35 küsimust mõisa majandamise kohta.

Et hinnata mõisa- ja talumaa koosseisu ja suuruse kohta saadavate andmete täpsust, nõuti teateid maamõõtmise aja, revisjonikirjelduste olemasolu ja mõisa kogupindala kohta. Omaette rühma moodustavad küsimused mõisa- ja kvoodimaa suuruse ja kasutusviiside kohta. Taheti teada, kui palju aia-, põllu- ja heinamaad on peamõisa, karjamõisate, sulasekohtade, kõrtsi-, veski- ja metsavahikohtade ning mõisamaal asuvate talude käes, samuti võsamaa, metsa, soo ning kõlbmatu maa suurust. Eri- list huvi pakuvad andmed mõisa- ja kvoodimaa asuvate müüdnud ning raha-, sega- või teorendil olevate talude arvu ja taalriväärtuse kohta. Talumaade (nn. koormismaa) kohta küsitakse nende kogupindala, taalri- väärtust, talude ja külade arvu ning põllu-, heina- ja võsamaa, metsa ja kõlbmatu maa taalriväärtust. Nagu mõisa- ja kvoodimaa osas, nõutakse ka talumaal asuvate müüdnud ja raha-, sega- või teorendil olevate talude arvu märkimist.

Olulisima osa ankeedist moodustavad mõisa majandamist puudutavad küsimused: kas omanik majandab mõisat ise või on see rendile antud, kui suurt osa maast ja kui palju väetatakse, kas kasutatakse kunstväetisi ja kuivendust, kas maad haritakse kodu- või välismaiste põllutööriistadega, kas kasutatakse kahehobusevankreid, kui palju on mõisal tööhobuseid ja -härgi ning kui suur on nende söödakulu, kas ja milliseid põllutöomasinaid kasutatakse, kuidas kasutatakse ja müüakse metsa. Ankeet nõuab vastust küsimusele, kas mõisa majandamiseks rakendatakse teolisi või mõisasula-

⁴ Fr. Jung-Stilling. Ein Beitrag zur Livländischer Agrarstatistik. Riga, 1881.

⁵ Очерки экономической истории Латвии, lk. 33, 54—55, 60.

⁶ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Kesk- arhiiv (= RAKA), f. 1427, nim. 1, s.-ü. 139—192. Liivimaa kubermangu Läti osa 185 mõisa ankeedivastuseid säilitatakse Riias Läti NSV Riiklikus Ajaloo Kesk- arhiivis (f. 214, nim. 1, s.-ü. 5120—5151).

seid ning kui mõlemaid, siis millises vahekorras ning milline on mõisavalitsuste seisund (palk). Täielikumat pilti mõisast võimaldavad saada vastused veskite, telliselöövide, lubja- ja söepõletamise, tõrvaajamise, turbalõikamise jms. kohta.

Tabel 1

Mõisad	Tartumaa	Võrumaa	Viljandimaa	Pärnumaa	Saaremaa	Kogu Liivimaa kubermangu Eesti osa
era-, linna- ja rüütelkonnamõisaid	123	78	57	44	75	377
neist saatsid andmeid	107	70	46	34	70	327
%	87	90	81	77	93	87
kirikumõisaid	16	8	8	11	13	56
neist saatsid andmeid	13	7	7	5	9	41
%	81	88	88	46	69	73
kroonumõisaid	18	7	14	20	39	98
neist saatsid andmeid	16	5	14	18	36	89
%	89	72	100	90	93	91
Kokku mõisaid	157	93	79	75	127	531
neist saatsid andmeid	136	82	67	57	115	457
%	87	88	85	76	90	86

Kahjuks pole kõik mõisavalitsused vastanud ankeedile küllalt täpselt, üksikasjalikult täidetud ankeetlehtede kõrval leidub ka lünklikke ja üldisõnalisi. Enamasti on põhjus selles, et mõisavalitsustel endil puudusid täpsemad andmed, eriti mis puudutab maa ja kõlvikute pindala ja väärtust, sest viimased mõõtmised olid olnud hulk aega tagasi. Sageli on eitavad vastused jäetud märkimata (tühjad lahtrid). Mis puutub vastuste usaldusväärsusse, siis peaksid üsna objektiivsed olema andmed mõisa tootlike jõudude kohta (maavaldus ja kõlvikute jaotus, varustatus masinate, tööloomade, inventariga jms.), sest neid võltsida polnud mõisaomanikel mingit põhjust. Märksa kriitilisemalt tuleb aga suhtuda neisse (artikli seisukohast eriti olulistesse) andmetesse, mis puudutavad mõisa ja talude vahelisi suhteid, s. o. rendivorme ning palgatööjõu kasutamist. See on ka mõistetav, sest oli ju see vaadeldud perioodi teravaimad küsimusi. Siinjuures tuleb silmas pidada, et Liivimaa kubermanguvalitsuse patendiga 14. maist 1865 keelati uute teorendilepingute sõlmimine ning määrati kindlaks teorendi keelamise lõplik tähtaeg — 23. aprill 1868.⁷ Kõik see pidi mõjustama mõisnikke näitama teorendi osa tegelikust tunduvalt väiksemana. Et suur osa ankeedile vastamata jätnud mõisaid asus just mahajäänud piirkondades, kus valitses teo- ja segarent (Põhja-Viljandimaa, Põhja-Tartumaa), võib arvata, et see oligi peamisi põhjusi, miks ankeedivastused jäeti saatmata.

Palgatööjõu kasutamisele ülemineku seisukohast on olulised mõisate rendisuhteid kajastavad vastused. Müüdnud talude arv ei tekita mingit kahtlust, küll aga võib raharenditalude arv olla väiksem ankeedis märgi-

⁷ Сборник дополнительных постановлений к Положению о крестьянах Лифляндской губернии 1860 г. и других узаконений касающихся Лифляндских крестьян. Рига, 1878, lk. 44—45.

tust. 19. sajandi teisest poolest on teada küllalt juhtumeid, kus formaalselt sõlmiti küll raharendileping, kuid talupojal lasti rendisumma või suur osa sellest tööga tasuda. Erandlik polnud ka see, et muidu raharendil olev talu kasutas karja- või heinamaa vähesuse tõttu selleks suulise kokkuleppe põhjal mõisa äärealasid (näit. metsa), mille eest pidi mõisale kümnekond päeva tegema.⁸ Teorendi tegelikku ulatust võimaldas varjata segarent, mille puhul osa rendist tasuti rahas, osa teoga, kusjuures viimane moodustas kahtlemata suurema osa.⁹ See on ka üks põhjusi, miks oli vähe palgatööjõudu kasutataves mõisates segarendi osakaal nii suur. Seega oli teorendil kõikjal tunduvalt suurem osa, kui näitab ankeedis otseselt teorendil olevatena märgitud talude arv (sellepärast tuleb teatud reservatsiooniga suhtuda ka tabelite 2 ja 4 vastavatesse andmetesse). Teorendi püsivust nii otsesel kui ka varjatud kujul kinnitab ebaküllaldane varustatus tööloomadega.

Rendisuhetega on otseses seoses mõisate majandamisviis. Ankeedivastustes püütakse üsna mitmel juhul näidata palgatööjõu kasutamise ulatust tegelikust suuremana. Samuti pole alati märgitud palgatööliste liike. Enamasti saab tegelikku olukorda selgitada kaudselt, sulasekohtade suuruse, rendisuhete, mõisatööliste palga suuruse ja vormi järgi. Näiteks Rääbise mõisas Tartumaal oli ankeedivastuse järgi teoliste ja kandimeeste töö vahekord 1 : 7, s. o. ülekaalus oli palgatöö. Kandimeeste kasutada oleva 36 vakamaa põllumaa järgi otsustades võis aga mõisas olla ainult 4—5 kandimeest, kes võisid aastas teha 624—780 päeva, kuna 17 teorendil olnud talu tegid aastas vähemalt 1700 päeva. Seega tegid tegelikult valdava osa mõisatöödest hoopis teolised.¹⁰

Selliselt ankeedivastuseid omavahel võrreldes ning andmetesse kriitiliselt suhtudes on võimalik saada küllalt objektiivne ja läbilõikeline pilt mõisamajanduse olukorrast 1865/1866. majandusaastal, kaiks aastat enne mõisamajandusele kriitilise tähtaja — 1868. aasta 23. aprilli saabumist, millest alates teorent keelati.

Ainuvõimalikuks lähtekohaks selle perioodi mõisamajanduse sotsiaal-majandusliku struktuuri käsitlemisel on V. I. Lenini metodoloogilised seisukohad. V. I. Lenin tõi esimesena teaduslikku käibesse kapitalistliku ja teorendisüsteemi mõiste.

Teorendisüsteem «... seisab maaharimises ümbruskonna talupoegade inventariga, kusjuures tasu vorm ei muuda selle süsteemi olemust (olgu see rahaline tasu, nagu tükitöö puhul, või tasu saadustega, nagu pooletera puhul, või tasu maa või kõlvikute näol, nagu teorendi puhul selle sõna kitsamas mõttes). See on teoorjusliku majanduse otsene edasikestmine... Kapitalistlik süsteem seisab tööliste (aastatööliste, hooajatööliste, päeviliste jm.) palkamises, kes harivad maad omaniku inventariga.»¹¹ Üleminek teoorjuslikust majandamissüsteemist täiesti erinevale kapitalistlikule süsteemile ei saanud seega toimuda järsku, ja seda kahel põhjusel. Esiteks polnud veel olemas kapitalistlikuks tootmiseks nõutavaid tingimusi. Oli vaja inimesi, kes oleksid harjunud palgatööga, talupoegade inventar tuli asendada mõisniku inventariga, põllumajandus vajas samasugust organisatsiooni nagu iga muugi kaubandus- või tööstusettevõtte. Teine põhjus,

⁸ Hulk selliseid juhtumeid tuli ilmsiks Manasseini revisjoniga. Vt. RAKA, f. 296, nim. 107, s.-ü. 581, l. 5.

⁹ 1860. aasta talurahvaseaduse järgi loeti renti segarendiks siis, kui raha- või naturaarendi osa moodustas vähemalt neljandiku kogu rendisummast. Ülejäänud osa võis moodustada teorent (vt. Lihwlandi Talurahva Seadus 13. novembril 1860. Tartu, 1863, § 150).

¹⁰ RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 185.

¹¹ V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., lk. 154.

miks kapitalistlikule süsteemile oli võimatu järsku üle minna, seisis selles, et vana teoorjuslik süsteem oli küll õõnestatud, kuid mitte lõplikult hävitatud. Talud polnud mõisast täiesti eraldatud. Järelikult oli ainus võimalik majandussüsteem üleminekusüsteem, milles põimusid nii teorendisüsteemi kui ka kapitalistliku süsteemi jooned.¹² Teorendisüsteemi evolutsiooni käsitledes jagas V. I. Lenin teorendi kahte liiki: 1) teopäevad, mida võib teha ainult talupojast peremees, kellel on tööloomi ja inventari, ja 2) teopäevad, mida võib teha ka maaproletaarlane, kellel pole mingit inventari. Viimane liik kujutab endast otsest üleminekut kapitalismile. Kapitalistliku majandussüsteemi domineerima hakates kandub raskuspunkt teorendi esimeselt liigilt teisele.¹³

Need V. I. Lenini seisukohad on mõisamajandite klassifitseerimise ja sotsiaal-majanduslikesse tüüpidesse jaotamise aluseks. Teorendisüsteemi all mõistame sellist majandamissüsteemi, kus on ülekaalus esimest liiki tegu. Kapitalistliku majandamissüsteemiga mõisates võivad põimuda teist liiki tegu ja kapitalistlik palgatöö. Kummagi osakaal määrab kapitalistlike suhete arenguastme. Nende majandamissüsteemide omavahelised suhted on väga keerukad, sest kumbki esines harva puhtal kujul. Omavahel põimudes moodustasid nad nn. üleminekusüsteemi. Mingi mõisa sotsiaal-majandusliku struktuuri uurimisel tuleb seega kindlaks määrata kapitalistliku või teorendisüsteemi osakaal, alles seejärel saab teha järeldusi mõisa või piirkonna sotsiaal-majandusliku arengutaseme kohta.

Palgatööjõu kasutamise ulatust aluseks võttes jagunevad Liivimaa Eesti ala mõisad 1866. aasta ankeedi andmeil 4 dünaamiliseks rühmaks. Esimese rühma moodustavad mõisad, mida majandati ainult sega- või teorendil olnud taludelt saadud teo abil, sest mõisal endal palgalisi töölisi polnud. Seega on tegemist teoorjusaegse esimest liiki teoga. Teise ja kolmanda rühma moodustavad üleminekusüsteemi mõisad. Nende rühmade vaheline piir on võrdlemisi tinglik. Koos sega- ja teorenditalude teolistega kasutati mõisa majandamisel ka palgatööjõudu, kusjuures teise rühma mõisates oli ülekaalus teoliste tööjõud, kolmanda rühma mõisates domineeris aga juba palgatöö. Tüüpiline teise rühma, s. o. üleminekuperioodi algstaadiumi mõis oli J. von Krüdenerile kuulunud Puiatu mõis Viljandimaal.¹⁴ Mõisal oli 4220 vakamaad mõisa- ja kvoodimaad 639 vakamaa mõisapõlluga ja 3618 vakamaad talumaad. Üks mõisa- ja kvoodimaa talu oli jaotatud sulasekoh-tadeks, kuus talu olid teorendil. Talumaa taludest oli üks raharendil, üks segarendil ja 22 teorendil. Mõisal endal oli 10 tööhobust ning põllutöömashinast hobuhekslimasin ja külvimasin. Aasta jooksul oli mõisa käsutuses 6407 rakme- ja 10 299 jalapäeva, millest talumaa talud tegid teorendina 5396 rakme- ja 3844 jalapäeva, mõisa- ja kvoodimaa talud teorendina 1011 rakme- ja 961 jalapäeva (esimest liiki tegu), 6 kandimeest 994 jalapäeva (teist liiki tegu) ning 10 mõisasulast ja moonakat 3000 jalapäeva ja 5 mõisatüdrukut 1500 jalapäeva (nn. vaba palkamise alusel).

Nagu näeme, moodustasid põhilise tööjõu teolised. Arvukamalt oli 1866. aastal kolmanda rühma mõisaid, kus kapitalistlik evolutsioon oli kaugemale jõudnud. Toome näiteks Võrumaal Antsla kihelkonnas asunud G. von Siversile kuulunud Kärgula mõisa, millel oli 5847 vakamaad mõisa- ja kvoodimaad 1029 vakamaa mõisapõlluga ja 6686 vakamaad talumaad, 24 tööhobust ja 8 härja, vee jõul töötav viljapeksumasin, viljapuhastusmasin, käsihekslimasin ja külvimasin ning kasutati täiuslikumaid välismaa põllutööriistu. Taludest olid 4 müüdnud, 20 raharendil, 26 segarendil ja

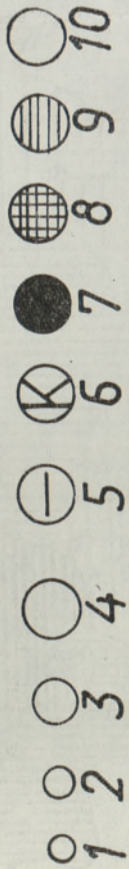
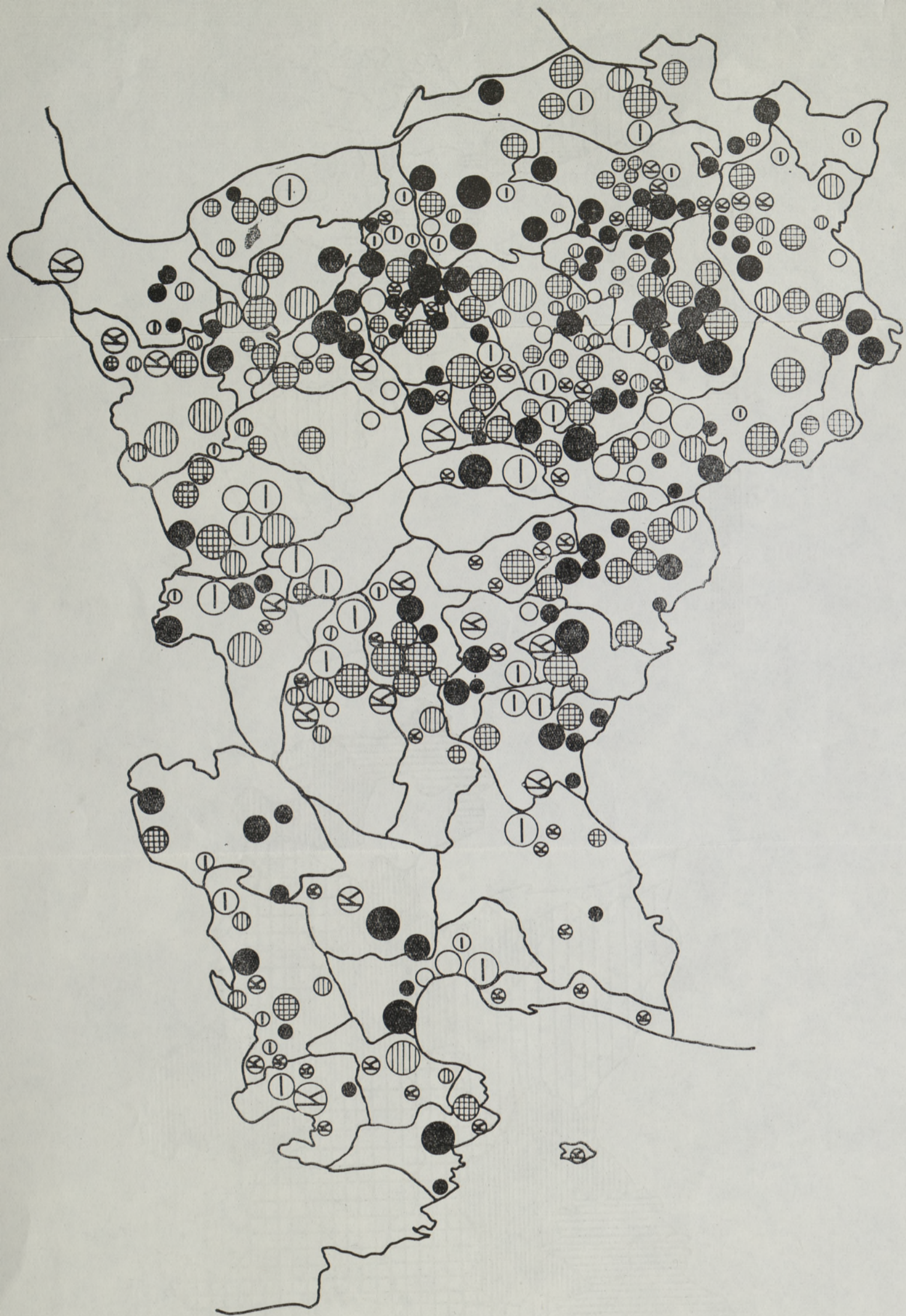
¹² Sealsamas, lk. 153—154.

¹³ Sealsamas, lk. 163.

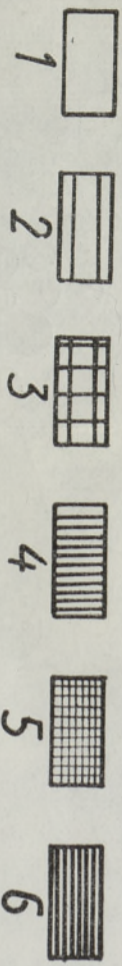
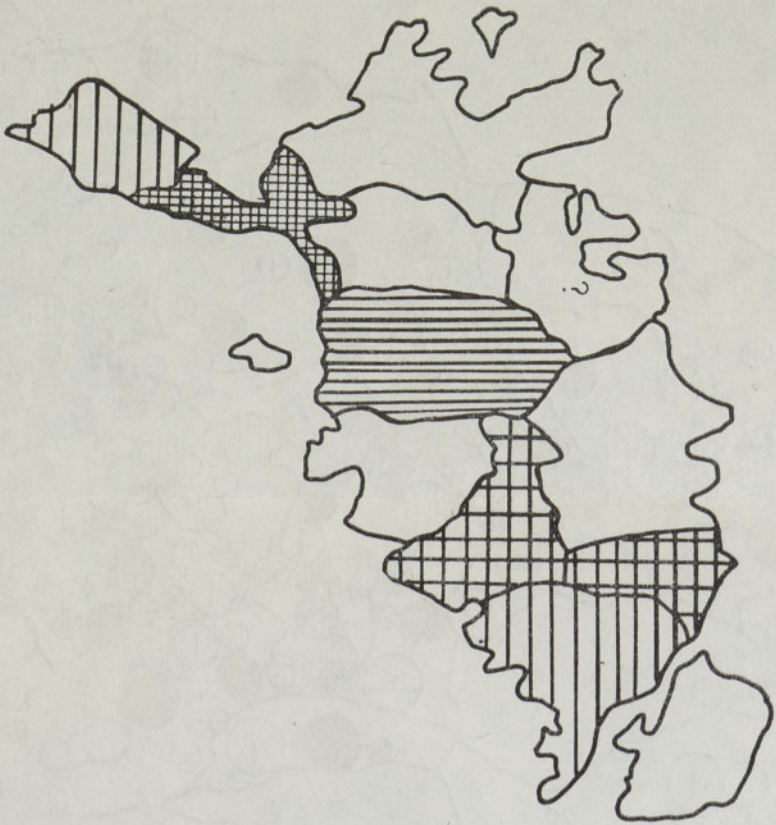
¹⁴ RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 167.

Liiwimaa kubermangu Eesri osa era-, linna- ja riittekonnamõisates 1866. aastal kasutusel olnud majandamisüsteemid ja mõningaid neid iseloomustavaid andmeid *

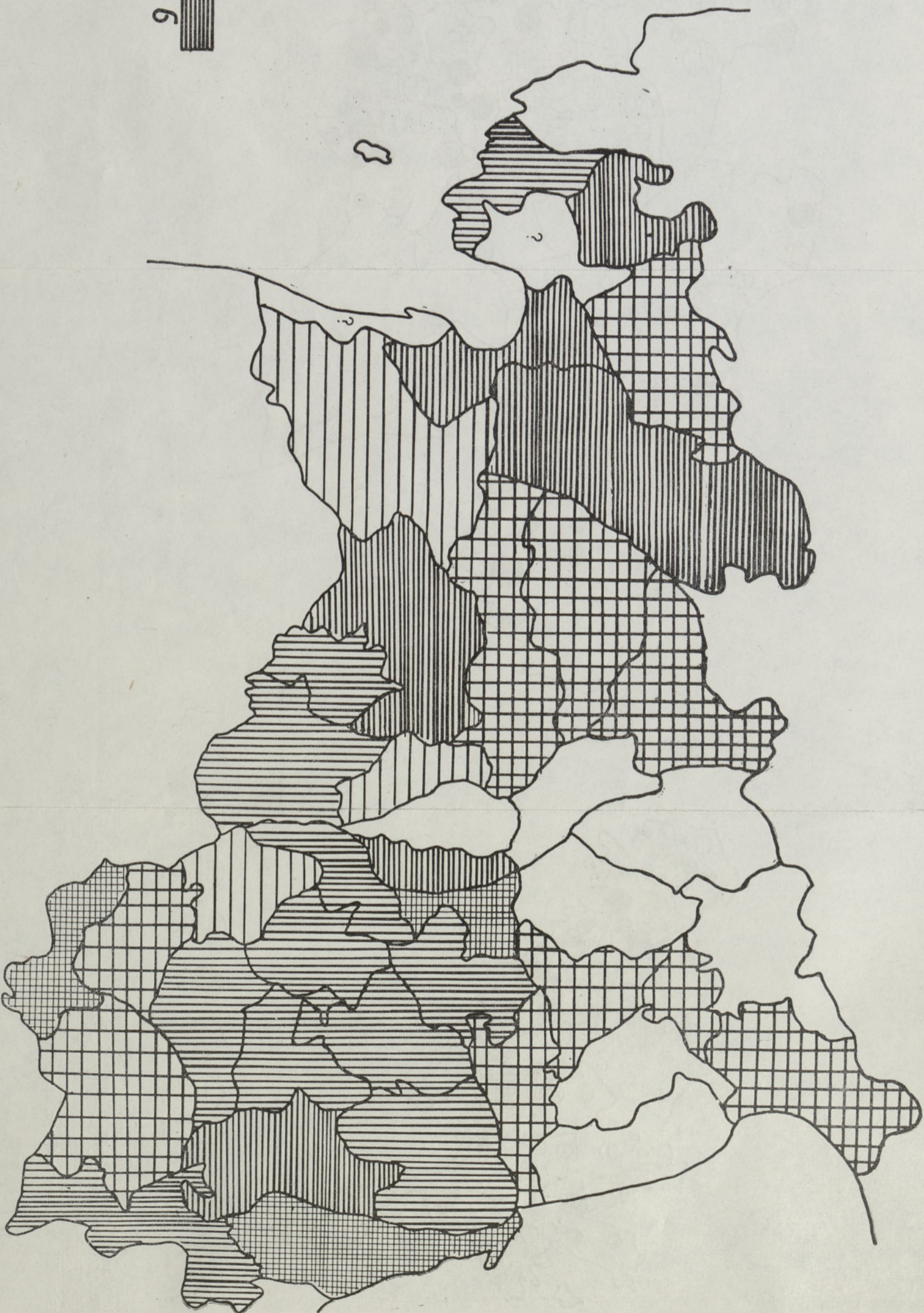
Makond	Majandamis-süsteem	Mootühik			Suurusrühm				Mõisa- ja kvoodimaa taludest oli				Talu- ja taludest oli				Põllutöömasinate arv						Mõisad, kus kasutati							
		arv	%	3	väikemõisad	keskmised mõisad	suurmõisad	hiigelmõisad	kokku	Neist mõisatest oli rendile antud	müüdnud	raharendid	segarendid	teorendid	kokku	müüdnud	raharendid	segarendid	teorendid	kokku	Tööloomadega vakamaades I rakendi kohta)	viljapeksumasinaid	heksliimasinaid	linapuru- ja tuulimasinaid	viljapuhastus- ja tuulimasinaid	külvimasinaid	peamiselt tänuatavate põllutööriistade arv	peamiselt lihtsaid põllutööriistu	peamiselt lihtsate põllutööriistade arv	peamiselt lihtsate põllutööriistade arv
Tartumaa	Teorendisüsteem	2	13,3	7	4	1	14	8	—	45	23	116	184	1	52	33	394	480	3	450,2	3	3	—	1	—	—	1	13	1	
	Üleminekusüsteem, domineerib teotöö	2	13,3	11	3	4	20	6	9	14	13	82	118	10	101	419	295	825	9	49,3	6	6	—	8	1	2	7	11	9	
	Üleminekusüsteem, domineerib palgatöö	4	26,6	9	18	4	35	14	7	51	63	77	198	100	371	822	111	1404	17	34,6	18	5	5	6	8	5	10	20	16	16
	Kapitalistlik süsteem	7	46,8	12	14	5	38	15	23	101	3	4	131	100	222	913	2	1141	13	34,2	15	6	6	5	9	6	18	14	24	24
	Kokku	15	100	39	100	14	107	43	39	211	102	279	631	100	333	1437	1278	802	3850	42	41,7	42	11	20	18	13	36	58	50	50
Võrumaa	Teorendisüsteem	1	7,1	2	—	—	3	1	—	1	1	10	12	—	13	—	22	35	—	147,0	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
	Üleminekusüsteem, domineerib teotöö	1	7,1	3	3	—	7	1	—	2	3	83,4	100	—	50	82	137	269	2	58,2	3	1	1	—	—	—	2	5	2	2
	Üleminekusüsteem, domineerib palgatöö	7	50,0	8	11	5	31	6	—	39	49	88	176	115	544	405	125	1189	16	32,3	25	8	8	9	13	8	12	11	19	19
	Kapitalistlik süsteem	5	35,8	9	12	3	29	6	—	214	—	3	217	101	1026	2	—	1129	16	36,3	16	1	1	7	3	3	5	7	21	21
	Kokku	14	100	22	100	8	70	14	—	256	53	103	412	100	216	1633	489	284	2622	34	36,1	44	10	16	16	16	13	31	26	42
Viljandimaa	Teorendisüsteem	1	33,3	1	1	—	3	1	—	—	—	8	8	—	2	17	35	55	—	153,1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
	Üleminekusüsteem, domineerib teotöö	—	—	2	3	2	7	3	—	3	67	62	132	2	30	338	124	494	3	41,3	2	1	2	1	1	—	5	2	2	3
	Üleminekusüsteem, domineerib palgatöö	—	—	4	10	5	19	5	11	38	139	76	264	193	188	590	28	999	12	31,8	13	10	13	10	10	1	11	7	12	12
	Kapitalistlik süsteem	2	66,7	6	9	—	17	8	6	83	—	—	89	153	301	—	—	454	10	30,0	9	5	5	2	2	1	7	9	9	9
	Kokku	3	100	13	100	7	46	17	17	124	206	146	493	100	348	945	188	2002	25	32,0	24	16	20	13	13	2	23	21	24	24

Kaart 1. Palgatööjõu kasutamise Liivimaa kubermangu Eesli osa mõisates 1866. aastal. Mõisate suuruse mõisapõldude pinna järgi vakamaades: 1 kuni 300, 2 300—600, 3 600—1200, 4 üle 1200; mõisate majandamissüsteem: 5 andmed puuduvad, 6 kroonumõisad, kasutatakse ainult palgatööjõudu; era-, linnamajandamissüsteemid, kasutatakse: 7 ainult palgatööjõudu, 8 peamiselt palgatööjõudu, 9 peamiselt tegu, 10 ainult tegu.

Kaart 2. Müüdnud ja raharendil olevate talude protsent Liivimaa kubermangu Eesti osa eramõisates 1866. aastal: 1 kuni 20, 2 20—40, 3 40—60, 4 60—70, 5 70—80, 6 80—100, ? andmed puuduvad.

6 teorendil. Nädala jooksul tehti mõisas 150 tööpäeva, neist 96 päeva tegid 16 mõisamoonakat, 28 päeva nende naised ja 26 päeva renditalud.¹⁵

Rohkem kui kolmandik Liivimaa Eesti ala eramõisatest kuulus 1866. aastal juba neljandasse rühma, s. o. oli üle läinud ainult palgatöötajõul põhinevale kapitalistlikule majandamissüsteemile. Uhe ja sama rühma piires võib aga kasutatavate palgatöövormide põhjalgi sedastada väga erinevat kapitalistlike suhete arenguastet. Vaadelgem näiteks Vastse-Antsla mõisat Võrumaal ja Eistvere mõisat Viljandimaal Pilstvere kihelkonnas. Vastse-Antsla mõisal oli 8054 vakamaad mõisa- ja kvoodimaad 1324 vakamaa mõisapõlluga ja 9082 vakamaad talumaad. Raharendil oli 18 mõisa- ja kvoodimaa talu ning 99 talumaa talu. Mõisal oli 40 tööhobust ja hobuviljapeksumasin. Mõisa töö tegid 12 vallalist mõisasulast ja 26 moonakat, kellele lisaks palgati koristusperioodil päevilisi.¹⁶ Märksa madalam oli kapitalismi arenguaste Eistvere mõisas, millele kuulus 4134 vakamaad mõisa- ja kvoodimaad 635 vakamaa mõisapõlluga ja 4000 vakamaad talumaad. Mõisal oli 16 tööhobust, põllutöömehi polnud, kasutati vanu, kodumaiseid põllutööriistu. Kõik 46 mõisamaa talu olid raharendil. Mõisa töö tegid 8 moonakat ja 10 kandimeest, seega nädalas 48 tööpäeva kapitalistliku nn. vaba palkamise alusel ja 30 päeva kandimeestelt, s. o. teist liiki tegu.¹⁷

Üleminekul teorendilt kapitalistlikule, s. o. palgatöötajõu, mõisa tööloomade ja inventariga majandamisele, põllutöömehide ja täiustatud põllutööriistade kasutuselevõtmisele oli oluline tegur mõisa suurus. Ankeedis märgitud mõisa enda poolt haritava põllumaa suuruse alusel jagunevad vaadeldud mõisad 4 rühma:

väikemõisad	—	kuni 300 vakamaad mõisapõldu	¹⁸
keskmised mõisad	—	300—600	„ „
suurmõisad	—	600—1200	„ „
hiigelmõisad	—	rohkem kui 1200	„ „

Majandamissüsteeme käsitledes tuleb vaadelda era-, linna-, rüütelkonna-, kiriku- ja kroonumõisaid eraldi; seda tingivad tunduvad erinevused nende õiguslikus ja majanduslikus olukorras.

Era-, linna- ja rüütelkonnamõisate palgatöötajõu kasutamist ning majandamisviise iseloomustavad üldistatult kaardi 1 ja tabeli 2 andmed. Ilmneb, et suuremate eramõisate rühmas oli palgatöötajõudu kasutatavate osakaal suurem kui väiksemate mõisate hulgas. Viimastel nimelt enamasti polnud aastapalgaliste sulastega majandamiseks vahendeid, kandikohtade asutamiseks aga ei piisanud maad. Kuid teiselt poolt: kui väikemõis oli juba asunud ümberkorralduste teele, kulges see kiiremini kui suuremates mõisates, kus mitme majandamislaadi põimumine muutis selle keerukamaks. Oli suurmõisaid, kus peamõisas rakendati peamiselt palgatöölisi, karjamõisates aga säilis tegu. Näiteks Maarja-Magdaleena kihelkonna Kaiavere mõisas harisid peamõisa 464 vakamaad põldu mõisasulased ja ainult koristustöödel kasutati veidi segarenditalude teoliste töötajõudu, rendile antud karjamõisate põllud (1001 vakamaad) hariti aga täielikult teotöö abil.¹⁹ Võis olla ka vastupidi: Halliste kihelkonna Uue-Kariste mõisas

¹⁵ RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 139.

¹⁶ Sealsamas.

¹⁷ Sealsamas, s.-ü. 175.

¹⁸ Rüütlimõisatel pidi olema vähemalt 900 vakamaad mõisamaad ning sellest vähemalt 300 vakamaad põllumaad. Enamik mõisaid aga ei kasutanud mitmesugustel põhjustel sellest põllumaast kõike ise, vaid andsid osa palgamaana kasutada sulastele või rendile talu-, kõrtsi-, veski- või metsavahikohtadena, mis kokku hõivasid sageli kuni poole mõisa põllumaast (vt. tabel 3).

¹⁹ RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 186.

tegid peamõisas poole töödest mõisasulased ja poole teolised, rendil olevaid karjamõisaid majandati aga ainult mõisasulaste varal.²⁰

Nagu nähtub tabelitest 2 ja 3, oli üleminekuperioodil laialt levinud segarent, mille puhul talupoeg maksis osa rendist rahas, teise (tavaliselt suurema) osa eest aga pidi tegema teopäevi. See lubas mõisnikul palgata nii palju töölisi, kui palju mõis aasta vältel vajas, eriti rohkesti töökäsi nõudvad hooajatööd (heinategu, viljakoristus) aga tegid rentnikud. Nii märkisid 1866. aasta ringküsitusluses mitmed üleminekusüsteemiga mõisad (Adavere, Kurista, Põltsamaa jt.), et maad harivad mõisasulased, koristustööl aga rakendatakse teolisi.²¹ Seega on mõistetav segarendi suur osakaal neis kihelkondades, kus enamikus mõisates valitses üleminekusüsteem. Näiteks oli Kursi kihelkonnas segarendil 81,7% taludest, Põltsamaal 74,3%, Kodaveres 70,4%, Pilistveres 62,1%, Saardes 58,5%, Laiusel 49,4%, Tärvas 48,0%, Pärnu-Jaagupis 44,3%.

Feodalsmajaastul oli selge vahe mõisamaa ja selle majandamisele allutatud talumaa vahel, mille ülesanne oli varustada mõisat teoorjade tööjõuga. Sellepärast leidis mõisa enda maal väga vähe talupoegadele rendile antud talusid. Sel ajal langesid mõisa enda kasutusest välja vaid kõrtsi-, veski- ja metsavahikohad, mis anti vastavatele ametimeestele kasutamiseks (rahapalga asemel). Teoorjuse kaotamisega kaasnes aga talumaa suhteline iseseisvumine (jätame siinkohal kõrvale tema tegeliku sõltuvuse mõisast). Teotööst ilma jäänud mõisnikud polnud suutelised ise kogu mõisamaad harima, pealegi oli seda talumaa arvel tunduvalt laiendatud. Sellepärast olid mõisnikud teorendilt raharendile üle minnes sunnitud talupoegadele rendile andma ka mõisamaad. Osa mõisa- ja kvoodimaa jaotati hulgaks uuteks majandusüksusteks — kandi- ja talukohtadeks, mis vastutasuks pidid tagama mõisa enda kasutusse jäänud ala majandamise (viimane ongi see osa mõisamaast, mille alusel on mõisad rühmitatud). Tekkisid üleminekuajale nii iseloomulikud ja keerukad maaomandus- ja -kasutussuhted (nn. kvoodimaa küsimus). Nagu näeme 1866. aasta ringküsituslusest (vt. tabel 2), oli selliseid talupoegadele rendile antud mõisa- ja kvoodimaakohti Liivimaa Eesti osa 317 mõisas 2218. Mõisa vahetust kasutusest langes välja ka see maa, mis anti palgana osale mõisasulastest (kandimeestele). Nii oli 1866. aastal mõisate kogu põllumaast ligi 35—50% mõisa- ja kvoodimaatalude, sulasekohtade ning kõrtsi-, veski- ja metsavahikohtade käes (vt. tabel 3).

Tabel 3

Mõisa- ja kvoodimaa põllupinna jaotumine majandusüksuste vahel Liivimaa Eesti osa eramõisates 1866. aastal (%)*

Maakond	Pea- ja karjamõisad	Sulasekohad	Kõrtsi-, veski- ja metsavahikohad	Mõisa- ja kvoodimaa-talud	Kokku
Tartumaa	63,0	13,7	5,3	18,0	100
Võrumaa	64,6	12,4	5,6	17,4	100
Viljandimaa	57,2	8,3	4,2	30,3	100
Pärnumaa	48,4	10,0	4,8	36,8	100
Saaremaa	97,0	0,7	0,7	1,6	100

* RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 139—192.

²⁰ Sealsamas, s.-ü. 168.

²¹ Sealsamas, s.-ü. 173.

Nagu näha, püüdsid mõisnikud mõisa- ja kvoodimaal asuvates taludes säilitada teotööd märksa kauem kui talumaataludes, sest Liivimaa kubermanguvalitsuse 1865. aasta 14. mai patendis polnud otseselt nimetatud selle kehtimist ka mõisamaa suhtes, samal ajal kui 1860. aasta Lätimaa talurahvaseaduse § 97 järgi oli mõisnikul õigus mõisamaad oma tahtmise järgi kasutada. Alles Liivimaa kubermanguvalitsuse patent nr. 114 24. juulist 1867 laiendas teoorjuse keelamise alates 23. aprillist 1868 ka mõisamaale.²² Ringküsitleuse ajaks oli mõisa- ja kvoodimaataludest märksa väiksem osa müüdnud või raharendil kui talumaataludest. Üleminekusüsteemi mõisates oli mõisa- ja kvoodimaataludes teorendi osakaal märksa suurem ning segarendi osakaal tunduvalt väiksem kui talumaataludes. Saaremaa asustuse arengut oli talumaade mõisastamine vähe mõjutanud, sellepärast leidis seal mõisa- ja kvoodimaatalusid vaid mõnes üksikus mõisas ning puudusid kandikohad. Et Saaremaa mõisad olid märksa väiksemad kui mandril ning polnud puudust ka vabast tööjõust, siis oli seal peaaegu kogu mõisamaa mõisa enda kasutuses.

Mõisnikud ei suutnud kogu mõisamaad palgatööliste jõul üles harida, seepärast sagesen tervete mõisate rendileandmine. 1866. aasta ringküsitleuse andmeil oli 327-st Liivimaa Eesti osa era-, linna- ja rüütelkonnamõisast 112, s. o. 34,3% täielikult rendile antud, mitmed neist koguni mitme rentniku vahel jaotatult. Peale selle olid, enamasti suuremates mõisates, rendile antud karjamõisad (sageli olid need suuremad kui mõnigi väikemõis). Näiteks Tartumaal oli rendile antud 5, Võrumaal 6, Viljandimaal 24, Pärnumaal 6 (Halliste ja Karksi kihelkonnas) ja Saaremaal 6 mõisa karjamõisad.

Palgatööjõu kasutamisele üle minnes pidi mõis endale muretsema tööloomi ja inventari, sest seni oli ta kasutanud peamiselt talude omi. K. Erenurme arvestuse järgi võib korralikku põlluharimist silmas pidades eesti tugeva tööhobuse parajaks koormuseks lugeda 6—7 ha, s. o. 16,2—19,2 vakamaad intensiivselt majandatavat põllumaad.²³ Tabeli 2 lahtris 20 toodud arvud iseloomustavad mõisate varustatust tööloomadega. On arvestatud, mitu vakamaad põldu tuleb 1 rakendi kohta (1 rakend = 1 hobune = 2 härğa). Ilmneb, et mida kaugemale on mõisas kapitalistlik majandamisviis arenenud, seda rohkem on oma tööloomi, kuid ka kapitalistliku süsteemiga mõisates pole neid veel küllalt. Ainult Saaremaal, kus juba feodalismi ajal oli loomi rohkesti, on selles osas olukord parem. Kuid seejuures tuleb silmas pidada, et Saaremaal kasutati rohkem kui mujal Liivimaal künnihärği, härjarakendi tööjõudlus on aga väiksem kui hoburakendi oma. Paljudes ankeedivastustes toodud lubadus, et alates 1868. aastast tehakse mõisas kõik tööd sulaste jõul, langeb seega kahtluse alla. On ilmne, et valdav enamik mõisaid polnud teoorjuse keelamise ajaks veel suutelised ainult oma tööloomadega toime tulema, sellepärast olid teorendi varjatud vormid ja mõisamaa rendile andmine paratamatud.

Kapitalismi areng põllumajanduses on otseselt seotud masinate kasutamisega. Kui 19. sajandi algupoolel oli põllutöömehi ainult mõnes eesrindlikumas mõisas, siis teoorjuse kaotamise ja palgatööjõule ülemineku seoses kasvas nende kasutamine kiiresti.²⁴ Vaadeldud 327 mõisast oli 1866. aastal põllutöömehi 174-l, s. o. 53,2%-l. Enamasti olid need hobu- või käsimasinad. Kõikjal ei osatudki nendega veel õigesti ümber käia. Näiteks märgib Tartumaa Pala mõisa omanik von Stryk ankeedivastuses, et masinast on vähe kasu.²⁵ Peamiselt täiustatud põllutööriistadega harisid maad

²² Сборник дополнительных постановлений, lk. 95.

²³ K. Erenurm, Eesti põllumajandus loenduse valgusel. IX. Hobusepidamine. «Konjunktuur» 1940, nr. 67/68.

²⁴ L. Oengo, Esimestest põllumajandusmasinast Eestis XIX sajandi esimesel poolel. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Uhiskonnateadused» 1967, nr. 1.

²⁵ RAKA, f. 1427, nim. 1, s. ü. 179.

9,5% mõisatest, enamasti lihtsaid põllutööriistu (sahku, puuäkkeid jt.) kasutasid 30,8% ja ainult lihtsaid põllutööriistu 59,7%, s. o. enamik mõisaid. Suuremaid ja mahukamaid kahehobusevankreid oli vähem kui pooltel mõisatel. Üldse ilmneb, et täiustatud põllutööriistu, kahehobusevankreid ja põllutöömashinaid kasutati tunduvalt sagedamini palgatööjõudu rakendavais mõisates.

Kapitalismi arengu algperioodil, kuni mõisates polnud üle mindud palgatöölise ja mõisa oma inventari kasutamisele, ei ole põllutöömashinate kasutuselevõtt veel kapitalismi arenguastme näitaja. Sel ajajärgul lõppesid niisugused katsed tavaliselt nurjumisega.²⁶ Küll oli aga masinate kasutuselevõtt üheks teguriks, mis soodustas ja kiirendas kapitalistlike suhete teket ja arenemist.

Liivimaa Eesti osa era-, linna- ja rüütelkonnamõisates 1866. aastal valitsenud majandamisviise ja rendivorme, seega kapitalistlike suhete levikut iseloomustavad üldistavalt kaartide 1 ja 2 ning tabelite 2 ja 4 andmed. Selleks ajaks olid kapitalistlik majandamissüsteem ja kapitalistlikud tootmissuhted kõige kaugemale arenenud Pärnu- ja Võrumaal, kus vastavalt 55,9 ja 41,4% mõisatest olid üle läinud ainult palgatööjõu kasutamisele. Ainult üksikuid mõisaid majandati puhtalt teotööjõu najal. Enamik nende maakondade talusid oli müüdnud või tasus raharenti (Pärnumaal 77,2%, Võrumaal 69,4%). Tunduvalt aeglasemalt juurdus kapitalistlik majandamissüsteem Saare- ja Tartumaal. 30 ja 13,1%-l sealsetest eramõisatest valitses täielikult teetöö, ainult palgatööjõudu kasutasid 22,9 ja 35,5% mõisaid ja taludest olid müüdnud või raharendile viidud vähem kui pooled (Saaremaal 33,6%, Tartumaal 46,2%). Vahepealsel kohal seisab Viljandimaa, kus torkavad silma suured erinevused kapitalistlikult arenenumate lõunaosa kihelkondade ja maakonna põhjaosa vahel, kus domineerisid veel teoga majandavad või üleminekusüsteemi algstaadiumis olevad mõisad. Kui arvesse võtta ka suhteliselt arvukat kroonumõisate rühma, oli Pärnumaa palgatööjõu kasutamise ning kapitalistlike suhete arengu poolest kõige ühtlasem ning edasijõudnum. Teistes maakondades oli see märksa ebaühtlasem: kapitalistlikult arenenud alade kõrval või vahel oli seal aeglase arenguga, mahajäänud piirkondi.

Huvitavaid võrdlusvõimalusi talude raharendile viimisel ligi 20 aasta jooksul toimunud nihete jälgimiseks pakuvad 1847. ja 1866. aasta ringküsitleuse andmed (tabel 4).²⁷ Kuigi arvestuse aluseks oli 1847. aastal talumaa taalriväärtus ja 1866. aastal talude arv (ainult mõnest kihelkonnast, näiteks Torma-Lohusuult, Karulast, Audrust ja Kolga-Jaanist, pole andmed küllalt esinduslikud), on need andmed üldiselt ja enamasti täiesti võrreldavad. Ilmneb, et 1847. aastaks oli Liivimaa Eesti ala mandriosa eramõisates raharent kõige rohkem levinud suuremate linnade ümbruses, samuti Riia ja Pärnu lahe ning osalt ka Peipsi ääres. Põhjuseks oli asjaolu, et seal oli talupoegadel hõlpsam oma tooteid turustada ning kõrvalteenistust leida. 1847. aastaks oli raharent kõige ulatuslikumalt kasutusel Pärnumaal; põhilise tähtsusega teguriks oli siin linakasvatus ja Pärnu kui eksportsadama olemasolu. Võrreldes raharendi levikut Liivimaa Eesti ala mandriosas 1847. ja 1866. aastal, näeme et 19 aasta jooksul on pilt muutunud märksa ebaühtlasemaks. Mitmetes 1847. aastal suhteliselt ulatuslikuma leviku poolest silma paistnud kihelkondades (Pärnumaal Pärnu, Tori, Vändra, Mihkli, Halliste ja Karksi, Tartumaal Võnnu, Kambja, Nõo ja Rõngu ning Võrumaal Põlva, Hargla, Räpina ja Vastseliina kihelkonnas) on areng kulgenud stabiilselt. Tervikuna võttes on märgatavalt ühtlane ja kiire olnud Võrumaa areng. Suhteliselt hüppeline areng on toimunud Paistu, Helme, Puhja,

²⁶ V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., lk. 175, 186—187.

²⁷ A. Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847. aastal.

Rannu ja Antsla kihelkonnas, kus 1847. aastal polnud raharendil veel 5%-gi talumaast, 1866. aastaks oli aga juba üle 20% taludest müüdnud ning valdav enamik tasus raharenti. Mitmes kihelkonnas, kus varem oli raharendi levikut soodustanud linnalähedane asend (Tartu-Maarja, Tõstamaa, Viljandi, Suure-Jaani), oli areng aeglustunud ning 1866. aastal küündisid nad talude müügi ning raharendile üleviimise ulatuselt vaevalt maakonna keskmiseni või ületasid seda vähe. Tervikuna oli areng aeglane Tartu- ja Viljandimaa põhjaosa kihelkondades. Näiteks Kursi kihelkonnas on täheldatav lausa paigalseis, väga vaevaliselt on kulgenud teorendist loobumine ka Maarja-Magdaleena kihelkonnas. Enamikku sealseid mõisaid iseloomustab üleminekusüsteem ning segarendi suur osatähtsus. Kubermangu Eesti ala lõunaosas on naaberkihelkondade arengu taustal endiselt silmatorkav Sangaste mahajäämus.

Kui vaadelda rendivormide levikut märksa lühema ajavahemiku jooksul (1863.—1866. a., tabel 5) toimunud muutusi, näeme, et 1847. ja 1866. aasta andmete võrdlemisel ilmnenud arengujooned avalduvad nimetatud kolme aasta jooksul veelgi selgemini. Just neil aastail kiirenes ning ebaühtlustus rendisuhete areng oluliselt. Omapäraselt on see kulgenud Viljandimaal, kus 1863. aastaks oli teiste maakondadega võrreldes kõige rohkem raharenditalusid (peamiselt maakonna lõunapoolsete kihelkondade arvel). 1866. aastaks pole siin kahe taluderühma — müüdnud ja raharendile viidud ning sega- ja teorendil olevate talude — osakaal pea üldse muutunud. Esimeses rühmas (lõunapoolsed kihelkonnad) on vaid raharendil olevatest taludest osa müüdnud, põhjapoolsetes kihelkondades, kus valitses teo- ja segarent, on järsult suurenenud segarendi osakaal. Kui mitte arvestada raharendi asendamist uuesti sega- või teorendiga, mis võis siiski vaid väga tühine olla, näib nagu poleks maakonnas kolme aasta jooksul teo- ja segarendilt raharendile üleminekut enam toimunudki. Teistes maakondades on arengupilt märksa dünaamilisem.

Mõisamajanduse organisatsioonis on piirkonniti küllalt suuri erinevusi. Nende põhjuste selgitamine on probleemi komplitseerituse tõttu õige raske. Kapitalistlikele majandamismeetodeile üleminekut mõjustas rohkesti tegureid, kusjuures tuleb arvestada nii nende koosmõju kui ka igaühe osakaalu igal konkreetsel juhul. Tähtsamatest teguritest nimetatagu mõisate majanduslikku potentsiaali (tootmisvahendite olemasolu, mõisal lasuvate võlgade suurus), vaadeldava piirkonna talupoegkonna sotsiaalset struktuuri, looduslike tingimusi, teedevõrgu olemasolu, talupoegade klassivõitlust, kohalikku traditsiooni ja mõisniku suva. Et küsimuse lahendamiseks pole ühelt poolt küllalt andmeid, teiselt poolt on aga kapitalismi arengu ebaühtlus tingitud juba tema iseloomust, piirdatakse käesolevas artiklis ainult 1866. aastaks kujunenud olukorra fikseerimisega.

Liivimaa Eesti osa 56 kirikumõisast olid 1866. aasta ankeedile vastanud 41. Kirikumõis kuulus kihelkonnakirikule ja oli kirikuõpetajale tema ametisoleku ajaks kasutada antud. Enamasti oli kirikumõisatel samasugune struktuur nagu eramõisatelgi: nad koosnesid mõisa-, kvoodi- ja talumaast ning omasid talupoegi.²⁸ Kuid erinevalt eramõisatest polnud kirikumõisal õigust talusid talupoegadele müüa, kogu maa pidi jääma kiriku valdusse. Vaadeldud 41 kirikumõisast oli 8-1 ainult mõisa- ja kvoodimaa, talumaa puudus. Valdav enamik kirikumõisaid kuulus väikemõisate rühma, neil oli 100—200 vakamaad mõisapõldu. Et talupoegi oli neil vähe, siis tegid paljudes kirikumõisates suurema osa tööd, mõnes ka kogu töö kihelkonna talud kirikuhoormise-teopäevade näol. Nii tehti Puhja kirikumõisas (91 vakamaad mõi-

²⁸ A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. II Band. Riga 1911, lk. 315.

Liivimaa kubermangu Eesti osa era-, linna- ja

Maakond	Kihelkonnakohtu- ringkond	Kihelkond	Mõisaid kihelkonnas	Neist on andmeid	Mõisa -ja kvoodimaa- ning			
					müüdüd	raharendil	segarendil	teorendil
					arv	arv	arv	arv
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tartumaa	Tartu I	Laiuse	8	7	5	48	138	89
		Torma-Lohusuu	5	1	—	25	—	20
		Palamuse	6	6	46	99	41	92
		Maarja-Magdaleena	5	5	9	67	276	39
		Kodavere	6	5	4	32	185	42
		Kokku	30	24	64	71	640	282
	Tartu II	Tartu-Maarja	19	14	4	139	66	58
		Nõo	7	6	6	158	58	42
		Äksi	9	9	6	211	73	105
		Kursi	4	4	—	4	201	41
		Kokku	39	33	16	512	298	246
	Tartu III	Rannu	2	1	48	24	—	2
		Puhja	3	3	67	40	24	15
		Rõngu	6	5	96	74	66	39
		Sangaste	12	12	8	103	36	317
		Kokku	23	21	219	241	126	373
	Tartu IV	Otepää	7	6	44	93	50	19
		Kambja	12	12	12	281	66	101
		Võnnu	11	9	17	249	100	56
		Kokku	30	27	73	623	216	176
Kokku		122	105	372	1647	1280	1077	
Võrumaa	Tartu V	Kanepi	16	15	26	204	85	49
		Põlva	14	13	61	220	42	26
		Räpina	7	5	66	284	71	41
		Kokku	37	33	153	708	198	116
	Tartu VI	Rõuge	16	14	29	323	68	175
		Vastseliina	6	4	—	158	102	—
	Kokku		22	18	29	481	170	175
	Tartu VII	Antsla	10	9	9	490	112	59
		Karula	3	1	3	38	18	26
		Hargla	6	6	33	172	44	11
Kokku		19	16	34	700	174	96	
Kokku		78	67	216	1889	542	387	

rüütelkonnamõisate rendisuhted 1866. aastal*

Tabel 4

talumaataludest oli					1847. a. oli talumaa üldpinnast**	
kokku	müüdnud	raharendil	segarendil	teorendil	raharendil	teorendil
arv	%	%	%	%	%	%
10	11	12	13	14	15	16
280	1,8	17,1	49,4	31,7		
45	—	55,6	—	44,4		
278	16,6	35,6	14,7	33,1	5,8	94,2
391	2,3	17,1	10,0	70,6		
263	1,5	12,2	70,4	15,9		
1257	5,1	21,6	50,9	22,4	5,8	94,2
267	1,5	52,1	24,7	21,7	12,4	87,6
264	2,3	59,8	22,0	15,9	5,2	94,8
395	1,5	53,4	18,5	26,6	7,0	93,0
246	—	1,6	81,7	16,7	2,1	97,9
1072	1,5	47,8	27,7	23,0	8,1	91,9
74	65,0	32,5	—	2,5	3,7	96,3
146	45,8	27,4	16,5	10,3	4,4	95,6
275	34,9	26,9	24,0	14,2	6,4	93,6
464	1,7	22,2	7,8	68,3	0,8	99,2
959	22,8	25,1	13,1	39,0	3,1	96,9
206	21,4	45,1	24,3	9,2	9,8	90,2
460	2,6	61,1	14,3	22,0	6,2	93,8
422	4,0	59,0	23,7	13,3	21,2	78,8
1088	6,7	57,4	19,8	16,1	10,6	89,4
4376	8,5	37,7	29,2	24,6	7,0	93,0
364	7,1	56,1	23,4	13,4	7,6	92,4
349	17,5	63,0	12,0	7,5		
462	14,3	61,5	15,3	8,9		
1175	13,0	60,3	16,8	9,9	7,6	92,4
595	4,9	54,3	11,4	29,4		
260	—	60,8	39,2	—	5,2	94,8
855	3,4	56,3	19,8	20,5	5,2	94,8
670	1,3	73,2	16,7	8,8	3,8	96,2
85	3,5	44,8	21,1	30,6	11,1	88,9
249	8,9	69,0	17,7	4,4	7,0	93,0
1004	3,4	69,7	17,3	9,6	6,3	93,7
3034	7,1	62,3	17,9	12,7	6,4	93,6

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Pärnumaa	Pärnu I	Pärnu	6	4	—	255	—	48
		Audru	2	—	—	—	—	—
		Tõstamaa	3	3	—	228	22	79
		Tori	2	2	—	93	—	—
		Kokku	13	9	—	576	22	127
	Pärnu II	Vändra	6	4	67	258	—	39
		Mihkli	2	1	—	26	—	—
		Pärnu-Jaagupi	9	6	—	133	121	19
		Kokku	17	11	67	417	121	58
	Pärnu III	Saarde	3	2	16	34	76	4
		Karksi	3	3	40	99	60	4
		Halliste	8	6	280	53	6	18
		Kokku	14	11	336	286	142	26
Kokku		44	31	403	1279	285	211	
Viljandimaa	Pärnu IV	Viljandi	10	9	109	194	213	81
		Suure-Jaani	8	5	46	29	50	57
		Kokku	18	14	155	223	263	138
	Pärnu V	Põltsamaa	9	7	3	56	399	80
		Pilistvere	6	3	14	46	179	49
		Kolga-Jaani	3	1	—	—	8	—
		Kokku	18	11	17	102	586	129
	Pärnu VI	Paistu	6	5	34	93	—	116
		Tarvastu	2	2	43	46	117	38
		Helme	13	13	116	191	183	13
		Kokku	21	20	193	330	300	67
	Kokku		57	45	365	655	1149	334
	Saaremaa	Muhu	3	3	—	2	—	58
Põide		9	8	—	70	1	137	
Valjala		7	7	—	82	7	78	
Püha		7	7	—	31	5	172	
Kaarma		13	12	—	272	33	136	
Kärla		7	6	—	9	8	69	
Anseküla		3	3	—	45	—	16	
Jämaja		4	4	1	16	14	47	
Kihelkonna		7	7	—	25	1	110	
Mustjala		1	—	—	—	—	—	
Karja		10	9	—	5	8	214	
Jaani		4	4	7	11	—	23	
Kokku		75	70	8	568	77	1060	
Kokkuvõte								
Tartumaa		122	105	372	1647	1280	1077	
Võrumaa		78	67	216	1889	542	387	
Pärnumaa		44	31	403	1279	285	211	
Viljandimaa		57	45	365	655	1149	334	
Saaremaa		75	70	8	568	77	1060	
Kokku		376	318	1364	6038	3333	3069	

* RAKA, f. 1427, nüm. 1, s.-ü. 139—192.

** A. Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847. aastal.

10	11	12	13	14	15	16
303	—	84,0	—	26,0	12,7	87,3
					25,0	75,0
329	—	69,3	6,7	24,0	43,7	56,3
93	—	100	—	—	33,5	66,5
725	—	79,3	3,2	17,5	26,3	73,7
364	18,4	70,9	—	10,7		
26	—	100,0	—	—	15,5	84,5
273	—	48,7	44,3	7,0		
663	10,1	63,0	18,2	8,7	15,5	84,5
130	12,2	26,2	58,5	3,1		
203	19,7	48,7	29,6	2,0	28,7	71,3
357	78,4	14,8	1,7	5,1		
790	42,5	36,2	18,0	3,3	28,7	71,3
2178	18,5	58,7	13,1	9,7	24,1	75,9
597	18,3	32,5	35,6	13,6		
182	25,3	15,9	27,5	31,3	11,7	88,3
779	19,9	28,6	33,8	17,7	11,7	88,3
538	0,5	10,4	74,3	14,8		
288	4,9	16,0	62,1	17,0	9,0	91,0
8	—	—	100,0	—		
834	2,0	12,2	70,3	15,5	9,0	91,0
143	23,8	65,0	—	11,2		
244	17,6	18,9	48,0	15,5	2,9	97,1
503	23,1	38,0	35,3	2,6		
890	21,7	37,1	33,7	7,5	2,9	97,1
2503	14,5	26,2	46,0	13,3	7,1	92,9
60	—	3,2	—	96,8		
208	—	33,7	4,8	61,5		
167	—	49,1	4,2	46,7		
208	—	14,9	2,4	82,7		
441	—	61,7	7,5	30,8		
86	—	10,4	9,3	80,3		
61	—	73,8	—	26,2		
78	1,3	20,5	18,0	60,3		
136	—	18,3	0,7	81,0		
227	—	2,2	3,5	94,3		
41	17,1	26,9	—	56,0		
1713	0,5	33,1	4,5	61,9		
4376	8,5	37,7	29,2	24,6	7,0	93,0
3034	7,1	62,3	17,9	12,7	6,4	93,6
2178	18,5	58,7	13,1	9,7	24,1	75,9
2503	14,5	26,2	46,0	13,3	7,1	92,9
1713	0,5	33,1	4,5	61,9		
13804	9,9	43,8	24,1	22,2	9,2	90,8

1847. aasta andmed hõlmavad nii era- kui ka kirikumõisaid.

Tabel 5

Lõuna-Eesti eramõisate rendisuhted 1863.* ja 1866.** aastal

Maakond	Aasta	Taludest oli			
		müüdüd %	raharendil %	segarendil %	teorendil %
Tartumaa	1863	5,3	24,2	15,7	54,7
	1866	9,3	41,3	30,4	19,0
	1866	8,9	38,8	33,4	18,9
Võrumaa	1863	3,5	24,6	25,2	46,7
	1866	10,3	64,5	17,9	7,3
	1866	8,2	64,2	20,5	7,1
Viljandimaa	1863	3,6	48,0	20,0	28,4
	1866	20,5	32,2	43,0	4,3
	1866	21,7	30,2	43,7	4,4
Pärnumaa	1863	7,4	32,2	35,3	25,1
	1866	32,0	50,8	14,1	3,1
	1866	25,0	58,5	13,2	3,8
Lõuna-Eestis kokku	1863	4,8	31,4	21,6	42,3
	1866	14,7	46,5	27,8	11,0
	1866	10,8	49,0	29,5	10,7

* F. Jung-Stilling, Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels. Riga, 1864, lk. 196. Suhtarvud on antud talumaa taalriväärtuse põhjal.

** RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 133—192. Esimeses reas on suhtarvud antud talumaa taalriväärtuse, teises talude arvu põhjal. Suhtarvude aluseks on andmed 83 Tartumaa, 58 Võrumaa, 40 Viljandimaa ja 29 Pärnumaa mõisast, mis 1866. aasta ankeedis olid rendivormide märkimisel koos talude arvuga esitanud ka nende taalriväärtuse. Nagu näeme, erinevad taalriväärtuse ja talude arvu põhjal toodud suhtarvud vaid 3—4% võrra (v. a. Pärnumaal); see lubab neid võrreldavaks pidada (vt. ka tabel 4).

sapõldu) aastas 653 rakmepäeva ja 530 jalapäeva, peale selle 242 viljakoristuspäeva.²⁹ Kodavere kirikumõisas (166 vakamaad mõisapõldu) olid kihelkonna teoliste hooleks künd, äestamine, sõnnikuvedu, viljalõikus ja -peks, ülejäänud töö tegid 4 kandimeest, igaüks nädalas 1/2 rakmepäeva ja 1/2 jalapäeva ning aastas veel 5—7 rakme- ja 20—22 jalaabipäeva. Selle eest said nad kasutada väikese sulasekoha 8 vakamaa põlluga.³⁰ Kirikumõisate majanduslikku olukorda iseloomustab tabel 6.

Vaadeldud 41 kirikumõisast majandati ainult teoga 14 mõisas (34,2%), teotööjõu ülekaaluga üleminekusüsteem valitses 11 mõisas (26,8%), palgatööjõu ülekaaluga üleminekusüsteem 7 mõisas (17%), ainult palgatööjõu abil majandati 9 mõisas (22,0%). Seega olid kirikumõisad eramõisatega võrreldes kapitalistlike suhete arengult märksa mahajäänunud.

Kroonumõisad kasutasid 1866. aastal juba peaaegu ainult palgatööjõudu. Selle eelduseks olev raharendile üleminek oli valitsuse poliitika tulemusena alanud varem ning kulgenud kiiremini. Juba 1841. aastal võttis valitsus vastu määruse, millega kohustati Balti kubermangu kroonumõisaid raharenti sisse seadma, kui talupojad sellega ise nõus on. 1846. aastal kehtestati selleks täpsemad ja talupoegadele veidi soodsamad instruksioonid.³¹ Kroonumõisaid balti mõisnikele rendile andes püüdsid Riigivarade

²⁹ RAKA, f. 1427, nim. 1, s.-ü. 178.

³⁰ Sealsamas, s.-ü. 179.

³¹ Г. П. Строд, Переход к использованию наемной рабочей силы в казенных имениях Курляндской губернии в 40—50-х годах XIX в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965. М., 1970, lk. 300—301.

Tabel 6

Liivimaa Eesti osa kirikumõisate rendisuhted ning tööloomade ja inventariga varustatus 1866. aastal*

Maakond	Kirikumõisate arv		Taludest oli							Mõisad, kus kasutati				
	Neist on andmeid		raharendil	segarendil	teorendil	kokku	raharendil	segarendil	teorendil	oma tööloomi	põllutöö- masinaid	peamiselt vanu põllutööriistu	ainult vanu põllutööriistu	kahehobuse- vankreid
	arv	arv	arv	arv	%	arv	%	%						
Tartumaa	16	13	9	23	34	66	13,4	34,9	51,7	7	6	4	9	1
Võrumaa	8	7	30	35	—	65	46,2	53,8	—	4	3	1	6	1
Pärnumaa	11	5	45	37	3	85	53,0	43,5	3,5	3	3	1	4	—
Viljandimaa	8	7	25	41	17	83	30,1	49,4	20,5	5	3	—	7	—
Saaremaa	13	9	16	1	59	76	21,1	1,3	77,6	6	—	—	9	—
Kokku	56	41	125	137	113	375	33,4	46,5	30,1	25	15	6	35	2

* RAKA, f. 1427, nim. 1, s. ü. 139—192.

Ministeeriumi süsteemi kuuluvad kubermangude kroonupalatid neid kohustada muretsema mõisale tööloomi ja inventari. See tähendas, et kroonumõisaid taheti teha talupoegade teoorjuslikust majapidamisest sõltumatuks ning võimeliseks palgatööd kasutama.³² A. Tobieni andmeil olid riigimaade talupojad Liivimaa kohta erakordselt madalate rendihindade tõttu hulga soodsamas majanduslikus olukorras kui eramõisate talupojad.³³ Stabiilse rendihinna aluseks oli kõigi kroonumõisate kultuurkõlvikute klassifitseerimine ja puhastulu hindamine, mida Balti kubermangudes alustati 1854. aastal. 1860. aastal tehti katsed talupoegadele riigimaad müüa, kusjuures ostuhinnaks oli 4%-line kapitaliseeritud rent, millest 15% tuli maksta lepingu sõlmimisel, ülejäänud summa aga kustutada 4%-lise kasvikuga 28 aasta jooksul. Et rendimaks oli madal, olid ka ostuhinnad madalad ning kogu Liivimaal müüdi kiiresti 425 kroonumõisa talu. Siiski katkestas riik müümise varsti, sest riigimaade reguleerimine ja hindamine polevat olnud ühtne. Selleks ilmus 14. aprillil 1866 uus «Reguleerimise ja hindamisinstruktsioon».³⁴ Pikemaks ajaks fikseeris riigitalupoegade seisundi 1869. aasta 10. märtsi seadus.³⁵ Selle põhjal jäid kroonumõisate talupoegadele

Tabel 7

Raharendi kehtestamine Tartu- ja Võrumaa kroonumõisate taludes aastail 1849—1864*

Aasta	Talude üldarv	Neist raharendil	
		arv	%
1849	1255	320	25,5
1850	1255	401	31,9
1851	1255	486	38,7
1852	1255	563	44,9
1853	1255	804	64,1
1854	1254	874	69,7
1855	1291	1027	79,6
1856	1282	1074	83,8
1857	1282	1091	85,2
1858	1282	1165	90,8
1859	1282	1177	91,7
1860	1282	1177	91,7
1864	1282	1280+	100

* RAKA, f. 2418, nim. 1, s. ü. 299.

³² J. Kahk, Eesti ala kroonumõisate rendidokumentatsioon, lk. 131—132.³³ A. Tobien, Die Agrargesetzgebung, lk. 336.³⁴ Sealsamas, lk. 335.³⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание II, т. XLIV. СПб., 1869, nr. 46833.

Tabel 8
Liivimaa Eesti osa kroonumõisate rendisuhend ning tööloomade ja inventariga varustatus 1866. aastal*

Maakond	Kroonumõisate arv	Neist on andmeid		Taludest oli				1847. a. oli kroonumõisate talumaa raharendil (%)	Mõisate varustatus tööloomadega (põldu vakamaades I rakendi kohta)	Põllutõomasinade kasutatavate mõisate arv	Põllutõomasinate arv						Mõisad, kus kasutati			
		arv	raharendil	arv	raharendil	arv	raharendil				arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
Tartumaa	18	16	4	673	677	0,6	99,4	24,2	6	3	4	4	2	1	5	1	10	4		
Võrumaa	7	5	—	345	345	—	100	22,4	—	—	—	—	—	—	—	5	2			
Viljandimaa	14	12	11	705	753	1,5	93,8	20,7	9	4	5	6	1	—	3	1	8	7		
Pärnumaa	20	17	77	1056	1133	6,8	93,2	22,9	5	3	4	5	2	1	1	1	15	7		
Saaremaa	39	35	5	1437	1442	0,3	99,7	13,0	4	1	2	—	3	1	2	—	33	23		
Kokku	98	86	97	4216	4350	2,2	97,0	18,7	24	11	15	15	8	3	11	3	72	43		

* RAKA, f. 1427, nim. I, s. ü. 139—192

antud kohad neile alatiseks kasutamiseks koos pärandamise ja päriseks ostmise õigusega; selle kinnituseks anti rendikirjad (regulatsiooniaktid). Kroonumõisate reguleerimine ja regulatsiooniaktide väljaandmine tuli lõpetada 6 aasta jooksul pärast seaduse ilmumist.

Raharendile üleminek toimus kroonumõisates kas kogukondade kaupa või üksikult. Vallakogukondadega sõlmiti raharendilepingud ühiskäenduse põhimõttel. Näiteks sõlmiti Saaremaa Karala kroonuvalla peremeestega raharendileping 1847. aasta 31. märtsist kuni 1848. aasta 31. märtsini. Seni mõisale tehtud päevade ja maksude asemel kohustus vald maksma riigikassasse 3 rbl. taalri eest, kokku 1086 rbl., kusjuures rendilevõtjad kohustusid üksteise eest vastutama kogu oma varaga.³⁶ Tartu- ja Võrumaa kroonumõisate talude raharendile viimist võimaldavad jälgida Tartu Ringkonna Riigivarade Valitsuse andmed (tab. 7).

Samadel andmetel oli Viljandi- ja Pärnumaal 1860. aastal 2003-st kroonumõisatalust raharendil 1781 talu, s. o. 89%. Nagu kinnitavad 1866. aasta ringküsitlese andmed, oli selleks ajaks juba peaaegu kõigis Liivimaa Eesti osa kroonumõisates loobutud teorendist ja neid majandati palgatööjõu abil. Ainult Viljandimaal Taevere kroonumõisas oli 26 raharendil oleva talu kõrval 20 talu segarendil ja 17 talu teorendil, Pärnumaa Koonga mõisa kohta, kus 1864. aastal oli 142 talu segarendil, 1866. aasta andmed puuduvad ning Viljandimaa Reegoldi mõisas (24 talu) ja Tartumaa Väike-Ulila mõisas (15 talu) kehtis pooleterarent. Mis puutub tööloomadesse ja inventarisse, siis olid kroonumõisad Riigivarade Ministeeriumi poliitika tõttu 1866. aastaks tööloomadega märksa paremini varustatud kui eramõisad ning jäid normaalseks peetavast tasemest ainult veidi maha. Nii tuli kroonumõisates 1 rakendi kohta haritavat põldu ligi $\frac{1}{3}$ võrra vähem kui samasuguse kapitalistliku majandamissüsteemiga eramõisates. Kõigil kroonumõisatel oli olemas ka oma inventar, kuigi harilikult vana. Põllutöömasinaid ning täiustatud põllutööriistu muretsema polnud mõisarentnikud rendilepingute põhjal kohustatud ega olnud nad ka sellest veel kuigi huvitatud. Selles osas jäädi maha kapitalistliku majandamissüsteemiga eramõisatest ja domineerivalt palgatööjõu varal majandavatest üleminekusüsteemiga eramõisatest. Sellepärast arenes kapitalistlik tootmisviis kroonumõisates järgmistel aastakümnetel aeglasemalt kui kapitalistlikule majandamissüsteemile üleläänud eramõisates. Küll olid aga võimalused kapitalistlike suhete arenguks soodsamad kroonumõisate taludes.

Kokkuvõte

1. Liivimaa kubermangu Eesti alal oli ligikaudu $\frac{1}{3}$ era-, linna- ja rüütelkonnamõisatest 1866. aastaks üle läinud palgatööjõu kasutamisel põhinevale kapitalistlikule majandamissüsteemile. Ligi pooltes mõisates valitses üleminekusüsteem, kusjuures $\frac{3}{5}$ neist kasutati palgatööjõudu. Ülejäänud mõisaid majandati ainult teotöö varal. Palgatööjõu kasutamises olid kõige mahajäänud kirikumõisad. Kroonumõisates oli Riigivarade Ministeeriumi poliitika tõttu pea kõikjal üle mindud kapitalistlikule majandamissüsteemile, nende talud olid raharendil.

2. Kapitalistlike suhete areng oli kõige kaugemale jõudnud Pärnu- ja Võrumaal, kõige mahajäänud olid Saaremaa, Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa eramõisad. Kui võrrelda raharendi levikut 1847. ja 1866. aastal, ilmneb, et Liivimaa kubermangu Eesti ala mandriosas oli see 19-aastase ajavahemiku jooksul muutunud märksa ebaühtlasemaks. Mõisates ja piir-

³⁶ RAKA, f. 555, nim. 1, s.-ü. 475.

kondades, kus valitses üleminekusüsteem, oli eriti suur segarendi osakaal, mille varjus kasutati ulatuslikult teotööd.

3. Teorendi asendamisel raharendiga ilmnes, et mõisnikud ei suuda kogu mõisamaad ainult palgatööliste jõul harida ning neil tuli ka mõisamaal sisse seada samasugused rendisuhted nagu talumaal. 1866. aastal oli ainult kroonumõisatel vajalikul hulgal oma tööloomi, eramõisatest ei omanud neid piisavalt isegi kapitalistliku majandamissüsteemiga mõisad. Vaatamata teorendi täielikule keelamisele 1868. aastal pidi see paratamatult põhjustama teorendi varjatud vormide püsimumist ning selliste palkamisvormide levikut, mis oleksid taganud mõisale tööloomad ja inventari.

4. Et otsustada kapitalistlike suhete arengu astme üle palgatööjõudu kasutavates mõisates, tuleb analüüsida palkamisvorme ning nende levikut.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
7. VII 1975

T. РОЗЕНБЕРГ

О ПЕРЕХОДЕ К ПРИМЕНЕНИЮ НАЕМНОГО ТРУДА В ИМЕНИЯХ ЮЖНОЙ ЭСТОНИИ ПО ДАННЫМ АНКЕТЫ 1866 ГОДА

Резюме

В статье сделана попытка дать количественную характеристику распространенности отработочной, переходной и капиталистической систем ведения мызного хозяйства в южной Эстонии на начальном этапе переходного периода как по районам, так и по группам имений.

Источником, который позволил дать представление о социально-экономической структуре помещичьего хозяйства южной Эстонии, служит проведенная Лифляндской Ландратской Коллегией в 1866 году анкета, охватившая 457 имений (86%) из всех 531 частного, казенного и церковного имения эстонской части Лифляндской губернии. Сохранившиеся в фонде Статистического бюро Лифляндской Ландратской Коллегии в Центральном государственном историческом архиве ЭССР анкетные материалы содержат ценные данные о характере помещичьего хозяйства и об уровне развития капиталистических отношений в имениях южной Эстонии в 1866 году. По характеру применения наемного труда выделяются четыре социально-экономических типа имений: 1) имения отработочной системы; 2—3) имения переходной системы, где доминируют соответственно барщинный или наемный труд; 4) имения капиталистической системы. Из частных имений южной Эстонии, охваченных анкетой, к 1866 году примерно в одной трети господствовала капиталистическая система. Переходная система была распространена более чем в половине имений, причем приблизительно в 60% из них доминировал уже наемный труд. На барщине основывалось еще более 10% частных имений. По применению наемного труда наиболее отсталыми были церковные имения. В результате политики Министерства государственных имуществ почти во всех казенных имениях к 1866 году был завершен переход к денежной аренде и применению наемного труда. По уровню развития капиталистических отношений выделялись Пярнуский и Вырусский везды, наиболее отсталыми были частные имения на о. Сааремаа и в северной части Тартуского и Вильяндиского уездов. К 1866 году распространение денежной аренды стало намного неравномернее, чем в 1847 году. В имениях и приходах, где господствовала переходная система, была широко распространена смешанная аренда, которая часто скрывала сохранение барщины. Данные анкеты 1866 года свидетельствуют, что к тому времени только казенные имения имели необходимое количество собственного рабочего скота для обработки мызной земли. Из частных и церковных даже имения, переходившие на капиталистическую систему хозяйствования, не имели достаточно собственного рабочего скота. При запрещении барщины в 1868 году это должно было неизбежно привести к сохранению скрытых форм барщины и к распространению таких форм найма, которые обеспечивали бы имения крестьянским рабочим скотом и инвентарем. Для того чтобы правильно оценить степень развития капиталистических отношений в имениях, использовавших наемный труд, необходимо проанализировать применяемые в них формы найма и их распространение.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
7/VII 1975

T. ROSENBERG

VOM ÜBERGANG ZUR LOHNARBEIT IN DEN SÜDESTLÄNDISCHEN
GÜTERN LAUT ANGABEN DER ENQUETE VON 1866

Zusammenfassung

Im Artikel betrachtet man quantitativ die Verbreitung des Fron-, des Übergangs- und des kapitalistischen Systems in der südestländischen Gutswirtschaft am Anfang der Übergangsperiode. Als Quelle wurde die Enquete des Livländischen Landratskollegiums von 1866 benutzt, die 457 Güter (86%) von allen 531 Privat- und Domänengütern und Pastorate des estnischen Teils des Gouvernements Livland umfaßte. Die Materialien der Enquete, die sich im Fonds des Statistischen Büros des Livländischen Landratskollegiums im Staatlichen Historischen Zentralarchiv der Estnischen SSR befinden, enthalten viele wertvolle Angaben über den Charakter und den kapitalistischen Entwicklungsstand der südestländischen Gutswirtschaft im Jahre 1866. Auf der Basis der Verhendung der Lohnarbeit wurden 4 sozialökonomische Gütertypen unterschieden: 1) Güter des Fronsystems; 2—3) Güter des Übergangssystems, in denen entweder Fronarbeit oder Lohnarbeit dominierte; 4) Güter des kapitalistischen Systems. In 1866 herrschte in ungefähr $\frac{1}{3}$ von der Enquete umfaßter Privatgüter das kapitalistische System. Das Übergangssystem war mehr als in der Hälfte der Güter verbreitet, wobei in 60% derselben bereits Lohnarbeit vorherrschte. Fronarbeit herrschte in mehr als 10% der Güter. In der Verwendung der Lohnarbeit waren die Pastorate am meisten zurückgeblieben. Dank der Politik der Domänenverwaltung waren fast alle Domänengüter bis zum Jahre 1866 zur Geldpacht und zur Lohnarbeit übergegangen. Hinsichtlich der Entwicklung der kapitalistischen Beziehungen waren die Kreise Pärnu und Võru am fortschrittlichsten. Am rückständigsten waren die Privatgüter der Insel Saaremaa und des nördlichen Teils der Kreise Tartu und Viljandi. 1866 war die Verbreitung der Geldpacht weniger gleichmäßig als 1847. Die gemischte Pacht, hinter welcher oft die Fronpacht steckte, war in denjenigen Gütern und Kirchspielen weit verbreitet, in denen das Übergangssystem vorherrschte. Die Angaben von 1866 beweisen, daß nur die Domänengüter zu dieser Zeit in genügendem Maße eigenes Arbeitsvieh hatten. Von Privatgütern und Pastoraten waren sogar die Güter vom kapitalistischen Wirtschaftssystem mit eigenem Arbeitsvieh ungenügend versorgt. Die Abschaffung der Fronarbeit seit 1868 mußte deshalb unvermeidlich zu ihrer Erhaltung in versteckten Formen führen und solche Einstellungsformen bedingen, wo die Güter mit häuerlichem Arbeitsvieh und Inventar versorgt wurden. Um den Entwicklungsstand der kapitalistischen Beziehungen in den Lohnarbeit verwendenden Gütern richtig einzuschätzen, müssen die dort vorgekommenen Einstellungsformen und deren Verbreitung untersucht werden.

Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR

Eingegangen
am 7. Juli 1975